

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

Інститут історії, етнології та права

Кафедра всесвітньої історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: **ОТТО ФОН БІСМАРК – ПОЛІТИЧНИЙ
ТА ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ**

Студента 4 курсу АПІ групи

Галузь знань 0203 Гуманітарні науки

Спеціальності 6.020302 Історія

Забіяки Олександра Олександровича

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, старший викладач

Мазур Інна Віталіївна

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____

(підпис)

(ініціали, прізвище)

Члени комісії _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

_____

(підпис)

_____

(прізвище та ініціали)

_____

(підпис)

_____

(прізвище та ініціали)

м. Вінниця – 2016 рік

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I.Формування особистості Отто фон Бісмарка	
1.1. Біографія та становлення поглядів.....	11
1.2. Перші кроки в політиці.....	21
Розділ II.Політична кар'єра	
2.1. Отто фон Бісмарк - міністр-президент Пруссії.....	31
2.2. Отто фон Бісмарк - канцлер Німецької імперії.....	40
2.3.Основні риси дипломатії Отто фон Бісмарка.....	46
Розділ III.Новатор та військовий діяч	
3.1. Реформаторська діяльність.....	68
3.2. Військова кар'єра та заслуги Залізного канцлера.....	71
Висновки	82
Список використаних джерел та літератури	87
Додатки	93

Вступ.

Актуальність теми: Навесні 1815р. увага всієї Європи була прикута до Відня. Там, на засіданнях Конгресу, монархи, дипломати та міністри найбільших держав Старого Світу визначали майбутнє континенту, перекроювали кордони, готували нову систему мирних договорів. Наполеон був повалений, усіх хвилювало питання: «А що ж далі?». Імператори Росії та Австрії, що склали разом із королем Пруссії ядро вкрай консервативного «Священного Союзу», твердо відстоювали непорушність «богом даних прав» володарів крихітних німецьких держав: курфюршеств, герцогств, графств... Щоправда, у підсумку число «міні-Німеччин» все ж таки довелося скоротити до 33. Однак факт залишався фактом: Німеччина була приречена на невизначено довгий час бути роздробленою, її народ – розділеним. Але саме тими днями, 1 квітня 1815 р., народилася людина, якій було призначено об'єднати Німеччину і зламати систему «стримувань і противаг», розроблену у Відні. У маєтку Шенгаузен біля Магдебурга в Пруссії з'явився на світ Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк, одна з найяскравіших фігур у німецькій історії XIX століття. «Залізний канцлер», глава уряду Пруссії, а потім єдиної Німецької імперії протягом 28 років (з 1862 по 1890 рр.), політик, який за життя став легендою, лідер, який дивним чином сполучав у собі рідкісне почуття реального і нахабний натиск, віру в нескінченні можливості політичної та військової сили і здатність блискуче, спритно маневрувати (а коли треба – і відступати), відвертий цинізм і вікові почуття дворянської честі, Бісмарк залишив після себе величезну і складний доробок, і дотепер по-різному оцінювану. Саме тому, дана дипломна робота, присвячена аналізу діяльності Отто фон Бісмарка (1815-1898рр.). В ній автор спробує на основі попередніх оцінок діяльності канцлера переосмислити його роль в утворенні Німецької імперії. Серед державних діячів XIX ст., які здійснили найбільший вплив на долю Європи і світу, він займає, безперечно, одне із перших місць, як за історичним значенням своєї діяльності, так і за масштабом свого політичного і дипломатичного обдарування. З його іменем нерозривно

пов'язаний ряд найважливіших подій німецької та загальноєвропейської історії, та, перш за все, звичайно, здійснене за допомогою політики «заліза і крові» об'єднання Німеччини і утворення буржуазно-юнкерської та милітаристської Німецької імперії. Також варто відмітити, що Бісмарк був видатним дипломатом і вмілим воєначальником, що в повній мірі проявилось в період так званих «пруських війн» кінця 1860-х – початку 1870-х рр., а також в роки подальшої дипломатичної діяльності Бісмарка. Про дипломатичний таланти Бісмарка наочно свідчить і дане йому прізвисько – «залізний канцлер». Підхід до вивчення історичної фігури такого масштабу може бути досить різноманітним, а тому в дипломній роботі ми постараємось зробити акцент на самому Бісмарку як особистості і державному діячеві, і менше уваги приділимо тим соціально-політичним умовам Німеччини, на фоні яких відбувалось його становлення як політичного діяча і які були досить детально проаналізовані істориками багатьох країн. На Заході, де життя і діяльність Бісмарка розглянуті, здається, у всіх деталях, існують найрізноманітніші і прямо протилежні одна одній інтерпретації і оцінки його перемог і поразок, і особистість його оцінюється цілком по-різному. «Залізний канцлер»; «консерватор до мозку кісток»; «білий революціонер», який створив нову Німеччину; винуватець її бід у ХХ ст., поборник миру в Європі; попередник Гітлера.

Предметом дослідження є основні аспекти політичної та військової діяльності Отто Едуарда Леопольда фон Бісмарка-Шенгаузена.

Об'єктом дослідження є німецький державний політичний діяч, прем'єр-міністр Прусії, бундес-канцлер Північнонімецького союзу, перший Рейхканцлер Німецької імперії - Отто фон Бісмарк.

Мета наукової роботи є дослідження та аналіз особистості геніального канцлера, національного героя Німеччини – Отто фон Бісмарка з особистісного, політичного та військового аспектів.

В процесі досягнення мети ставимо наступні **завдання**:

- розробка та вивчення джерел, мемуарних праць, листування стосовно визначених в роботі досліджень;
- вивчення історіографічного доробку вітчизняних та зарубіжних авторів, аналіз поглядів та тенденцій на постать діяча;
- розглянути віхижиттєвого шляху, та вихід на політичну арену молодого політика -Отто фон Бісмарка;
- проаналізувати кар'єрний ріст Бісмарка як політичного діяча та основні здобутки його політичної діяльності;
- охарактеризувати основні риси дипломатичної та реформаторської діяльності Бісмарка;
- проаналізувати військові звершення, новаторські підходи Отто фон Бісмарка.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють роки життя Отто фон Бісмарка (1815-1898). Нижня хронологічна межа зумовлена роком народження майбутнього блискучого дипломата, політика, військового діяча – Бісмарка. Верхня хронологічна межа ототожнюється з роком його смерті.

Ступінь наукової розробки. Історичний доробок науковців щодо життя та діяльності Отто фон Бісмарка умовно можна розділити на декілька напрямків дослідження, автор виділяє наступні: вітчизняний (радянський та пострадянський) у тому числі сучасний український, а також для ґрунтовного вивчення неможливо обійтись без вивчення поглядів зарубіжних істориків і мемуаристів.

В дослідженні життєвого шляху «залізного канцлера» особливе місце належить великому радянському спеціалісту по історії німецького імперіалізму А. С. Єрусалимському, який написав чудовий нарис про дипломатичну діяльність Бісмарка та опублікував на російській мові його спогади і багато цінних архівних документів. При написанні даної роботи ми опиратимемось на його книгу «Бісмарк: дипломатія і мілітаризм». А. С. Єрусалимський показав у ній дійсну масштабність особистості Бісмарка, стверджуючи, що він був «на голову вищий від оточуючих його

діячів юнкерської Прусії» і краще усіх діячів своєї верстви зрозумів, в чому проявилися завдання епохи. Він проаналізував переплетіння в дипломатії Бісмарка пруських традицій XVII – XVIII ст. і нових методів, вироблених в 50-60-ті рр. XIX ст., охарактеризував Бісмарка як полководця і дипломата [23].

Велике значення при дослідженні поставленої проблеми має фундаментальна монографія М. Юровської, в якій висвітлені мотиви, рушійні сили й суперечливість колоніальної політики Німеччини. Дослідник також стисло проаналізував еволюцію поглядів канцлера у колоніальному питанні. Треба зазначити, що робота була не позбавлена упередженості. Її автор залишав поза увагою проблемні моменти, намагався показати політику О. Бісмарка виключно в позитивному плані [59].

Праця І. Чарного, яка написана на основі стенографічних звітів рейхстагу, німецьких — Білих книг та великої кількості спеціальної літератури. Автор розкрив цілі німецької колоніальної експансії, вивчив умови, за яких стався перехід країни до політики колоніальних захоплень. Досить детально історик описав і позицію О. Бісмарка щодо початку колоніальної експансії Німеччини [53].

Характеризуючи історіографічний доробок стосовно особистості О. Бісмарка, необхідно відзначити монографію Г.В. Павленко, в якій, не зважаючи на те, що автор намагався виправдати колоніальну експансію Другого Рейху, містяться важливі дані щодо початку колоніальної політики Німеччини [63].

Значний вклад у вивчення діяльності Бісмарка, зокрема його зовнішньої політики, внесли радянські історики Л. І. Нарочніцька [34], Ф. А. Ротштейн [43], С. І. Оболенська [36] на праці яких посилаємося в дипломній роботі. У цілому, спільне та комплексне використання даних праць дає змістовну картину про історичну особистість Бісмарка.

Крім зазначених дослідників, великий внесок у вивчення діяльності Бісмарка, особливо його зовнішньої політики, зробив радянський історик

німецької державності І. С. Галкін. У цілому, сукупний аналіз робіт зазначених фахівців дає повну картину розуміння статусу Німеччини як держави під час правління рейхсканцлера Бісмарка [18].

Варто зупинитися іще на одній монографії присвяченій Бісмарку – книзі В. В. Чубинського «Бісмарк. Політична біографія», яка також була одним із головних джерел під час написання роботи. Вона містить дані біографічного характеру від молодих років і до самої смерті Залізного канцлера, а також характеризує його зовнішню і внутрішню політику. Зовнішній політиці Бісмарка В. В. Чубинський приділяє більше уваги, але це є зрозумілим: загально визнано, що цей бік діяльності німецького канцлера найбільш цікавий. В. В. Чубинський цілком виділив головні етапи діяльності Бісмарка і їх підсумки. Зображена також і історична заслуга Бісмарка – створення єдиної Німецької імперії і причини її невдач. Підкреслюється, що Бісмарк несе відповідальність за перетворення Німеччини у джерело небезпеки в Європі, а також за її агресорську діяльність [56].

Дослідженням розвитку німецької державності протягом XIX-XX ст. займалися багато фахівців. Але вони передусім приділяли увагу постаті рейсканцлера. Так, наприклад, соціально-психологічний портрет Бісмарка склали українські фахівці Т. В. Горечанта С. С. Троян [22], а його біографію аналізував російський історик XIX ст. Р. І. Сементковський [45] та сучасний фахівець В. В. Чубинський. Зовнішній політиці, яку проводив рейхсканцлер, Чубинський приділяє значну частину своєї роботи. Він показав заслугу Бісмарка у створенні єдиної потужної Німецької імперії та причини її невдач, а також зазначив, що відповідальність за перетворення Німеччини на джерело небезпеки та агресії в Європі кінця XIX – поч. XX ст. повністю лежить на О. фон Бісмаркові [56].

Історик Е. Людвіг високо оцінює позицію О. Бісмарка по соціальному питанню, бачачи в ній підтвердження того, що вперше «держава взяла на себе регулювання соціального питання» [30-31].

Серед сучасних російських дослідників варто виокремити праці Л. Полонського [64] та С. Фокіна [49-50], які серйозну увагу приділяють практичному боку колоніально-пропагандистської діяльності в Німецькій імперії в контексті складання передумов переходу до колоніальної експансії й аналізу геополітичних аспектів німецької зовнішньої політики. У вітчизняній літературі практично відсутні праці які б займалися окресленою в дослідженні проблемою. Але питання німецького колоніалізму не залишилися поза увагою українських науковців.

Важливою для написання була монографія В. Г. Баєв «Німецький конституціоналізм присвячена», що розкриває питання практично не дослідженою в російській правовій науці проблеми становлення конституціоналізму в Німеччині. На основі залученого історичного та юридичного матеріалу автор аналізує більш ніж столітній період в історії Німеччини, протягом якого зародилися, зміцніли і еволюціонували основи конституційного ладу, що стали фундаментом сучасної правової і соціальної держави в ФРН. Оскільки історико-правовий аналіз передбачає вивчення ролі і місця державних діячів в процесі становлення правової держави, в монографії приділено значну увагу розвитку політико-правової думки зазначеного періоду [60].

Однією з найновіших та найгрунтовніших є праця Н.А. Власова «Великий Бисмарк. «Железом и кровью». В ній автор по новому розкриває роль, яку Бісмарк відіграв у долі Німеччини. До сьогодні це питання є предметом жвавих дискусій як серед фахівців, так і в суспільстві. Н.А. Власова зазначає, що єдине, беззастережно визнається практично всіма, - це масштаб особистості Отто фон Бісмарка, що зробила істотний вплив на хід подій у Європі XIX століття. У праці ґрунтовно описано дипломатичні ходи Бісмарка та його перемоги на політичній арені, а особисте життя подане в новому світлі з використанням нових, раніше невідомих фактів [14].

Так, серед робіт, які заслуговують особливої уваги, в українській історіографії питання необхідно виокремити працю С. Трояна та П. Трояна

якій вчені проводять дослідження питання необхідності колоній для Німеччини того часу та погляди в суспільстві щодо надбання колоній. Таким чином, аналізуючи історіографію з проблеми, що досліджується, слід зазначити, що як зарубіжні, так і українські вчені, незважаючи на активне вивчення питань колоніалізму, не в повній мірі заповнили білі плями історії колоніальної політики Другого Рейху, що, відповідно, вимагає подальшого комплексного дослідження. Тому ми, на основі аналізу документальних джерел, використовуючи праці дослідників, ставимо за мету проаналізувати перехід Німеччини до політики колоніальних захоплень в 1882–1884рр. та роль О. Бісмарка в цьому питанні [47].

Таким чином, характеризуючи радянську історіографію автор приходиться до висновку, що література написана в 50х-90х рр. ХХст. не є об'єктивною, тому що в цей період СРСР та Німеччина не були союзниками, тому не всі факти є документально доведені, а Отто фон Бісмарк висвітлюється як негативний історичний персонаж. Натомість літературу періоду після 90х рр.. ХХст. і до сучасного періоду можна назвати об'єктивною, адже після розпаду СРСР, стосунки Росії та Німеччини стали кращими і в працях цього періоду Отто стає позитивним героєм світової історії. Характеризуючи праці українських авторів, можна сказати що вони є найоб'єктивнішими. В них Бісмарк висвітлений з реальної точки зору, без додавань від авторів та без ідеологічного тиску.

Методологічною базою роботи є принцип історизму, об'єктивності критичного та структурно-систематичного підходів до наявного матеріалу. В процесі її написання застосовувалися аналітичний, проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи дослідження. Автор зауважує на упередженість поглядів радянських науковців та зміни стосовно висвітлення біографії діяча відповідно до ідеологічних змін. На сучасному етапі в своїх працях автори залучають нові матеріали, що сталося завдяки відкриттю нових фактів із життя Отто фон Бісмарка. Зарубіжні вчені будучи незаангажованими дослідниками висвітлюють більш різноманітні аспекти

життя та діяльності Отто фон Бісмарка. Отож дослідження автора актуальне з огляду на комплексний підхід у досягненні поставленої мети та окремих завдань

Структура дипломної роботи складається з вступу, трьох розділів висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

I розділ «Формування особистості Отто фон Бісмарка» має два підпункти:

1. Біографія та становлення поглядів, в якому аналізуються молоді роки Отто фон Бісмарка, його сім'я та навчання;
2. Перші кроки в політиці, який містить інформацію про шлях Отто в політику, його перша політична діяльність та початок його кар'єри.

II розділ «Політична кар'єра» має три підпункти:

1. Отто фон Бісмарк - міністр-президент Прусії, в якому розповідається про перебування Бісмарка на посаді міністра-президента. Його політика в цей період;
2. Отто фон Бісмарк - канцлер Німецької імперії, який описує досвідченого і вже не молодого політика, який має безліч ворогів і любов німецької нації;
3. Основні риси дипломатії Отто фон Бісмарка, в цьому підпункті аналізуються дипломатичні ходи та комбінації, які робив Отто фон Бісмарк.

III розділ «Новатор та військовий діяч» має два підпункти:

1. Реформаторська діяльність, в якому прераховані та проаналізовані реформи, які робилися Бісмарком;
2. Військова кар'єра та заслуги Залізного канцлера, в якому прераховані основні військові кампанії, які велися під керівництвом Отто. Його перемоги та заслуги.

Список використаних джерел та літератури:

ДЖЕРЕЛА

I. Опубліковані документи та матеріали

1. Бебель А.Ф., Из моей жизни. / Пер. с нем. / А. Бебель.– М.: 1963. – 33 с.
2. Бісмарк О. Думки і спогади. Т. 1, - М.: 1940-41. – 688 с. // http://militera.lib.ru/memo/german/bismarck_o01/index.html
3. Бісмарк О. Спогади. Мемуари. У 2 т. - Мн.: «Харвест», Т. 2, - М.: 2001. – 658 с.
4. Бюлов Б. Спогади. Мемуари. /Пер. з нім. М-Л.: «Соцекгіз», М.: 1935. – 564 с. // http://militera.lib.ru/memo/german/bulow_b01/index.html
5. *Вильгельм II*. Мемуары. События и люди. 1878-1918. — М.-П.: Издательство Л.Д. Френкель, 1923. – 308 с. // <http://militera.lib.ru/memo/german/wilhelm2/index.html>

ЛІТЕРАТУРА

II. Монографії, підручники, довідники

6. Аветян А.С.Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса /под ред.А. Л. Нарочницкого - М.: «Международные отношения», 1966. - 152 с.
7. Бабанцев Н.Ф., Прокопьев В.П. Германская империя 1871-1918 г.г. / Историко-правовое исследование / Н.Ф. Бабанцев, В.П. Прокопьев.- Красноярск. 1984 г.- 176 с.
8. Барахова И.В. Создание союза трех императоров // Россия и Германия. – Вып.1 / Отв ред Б.М.Туполев. – М., 1998. – 254 с.
9. Беляева Г. П., Ліванців К. Є. Історія держави і права зарубіжних країн / Г.П. Беляева, К.Є. Ліванців. - Л.: «Видавництво ЛДУ», 1985. - 513 с.

10. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року.: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С.Й. Бобилева – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ., 2003.- 528 с.
11. Виноградов В.Н. В «пороховом погребі Європи». 1878–1914 гг. / В.Н. Виноградов. -М: «Индрик», 2003. – 544 с.
12. Виноградов К.Б. Вильгельм II Гогенцоллерн и внешнеполитический курс кайзеровской Германии / К.Б. Виноградов, Ю.В. Жданов // Монархи, министры, дипломаты XIX начала XX века. - Санкт-Петербург, 2002. - С. 223-257.
13. Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80-х годов XIX века: события и люди / К.Б. Виноградов. - Л.: ЛГУ, 1991. – 166с.
14. Власов. Н.А. Великий Бисмарк. «Железом и кровью» / Н.А. Власов. – М. 2015. – 542с.
15. Всемирная история. В 10 Тт. - Т. 7. / под ред. А.А. Губера. – М.: Издательство соц-эк. л-ры.,1960. – 820 с.
16. Всемирная история в 24 Тт. - Т. 18. / Канун Первой мировой войны. – М, 1996. – 528 с.
17. Всеобщая история государства и права.В 2-х т. / под ред. Омельченко О.А.– Т.2. - М.: ТОН-Остожье, 2000. - 496 с.
18. Галкин И. Создание Немецкой Империи 1815-1871 гг. / И. Галкин. – М, 1986. – 197 с.
19. Гейдар Г. Монополии. Пресса. Война./ Г. Гейдар. -М.: «Прогресс». – 1964. – 418 с.
20. Головатенко А. Зовнішня політика Вільгельма II // Історія (додаток до газ. «1 вересня»). 2003.- №25.- 24 с.
21. Гольдштейн И., Левина Р. Германский империализм. / И. Гольдштейн, Р. Левина. -М.: «ОГИЗ».1947.- 478 с.
22. Горечан Т., Троян С. Отто фон Бісмарк: соціально-психологічний портрет на фоні німецької історії XIX століття / Т. Горечан, С. Троян. – Чернівці, 1994. – 48 с.

23. Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм / А.С. Ерусалимский. - М.: «Наука», 1968.– 286 с.
24. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. - 608 с.
25. Зубов В. В. Истоки и традиции российско-германских отношений XIX-XX веков: монография / В.В. Зубов –М.: Налоговый вестник, 2002. – 244 с.
26. Из истории агрессивной внешней политики германского империализма/ В. А. Масленников - М.: Изд-во ИМО, 1959. – 184 с.
27. Исследования по истории германского империализма начала хх века/ под ред. Б. Айзина, В. Гуче. – М.: «Наука», 1987. – 258 с.
28. Колониальная политика капиталистических держав. (1870-1914): Практикум для студентов-заочников ист. фак. пед. ин-тов / Е. Е. Юровская. – М.: Просвещение, 1967. – 287 с.
29. Лещинский. Л.М. Банкротство военной идеологии германских империалистов. / Л.М. Лещинский. - М., 1951. – 342 с.
30. Людвиг Э. Бисмарк. / Э. Людвиг. -М.: Захаров-АСТ, 1999.– 480 с.
31. Людвиг Э. Последний Гогенцоллерн (Вильгельм II): пер. с нем. / Э. Людвиг. – Москва: Московский рабочий, 1991. – 236 с.
32. Матвеева А.Г. Некоторые аспекты отношений России и Германии в 1890-1894 гг. // Россия и Европа: Дипломатия и культура. М.: Наука, 2002. С. 113-122.
33. Матвеева Л.В. Из истории пангерманизма и стремлений немцев на Восток (1914–1916) (По работам В.П. Бузескула) / Л.В. Матвеева // Східний світ. - 2007. - №4. - С. 5-16.
34. Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х годах XIX в. за объединение Германии сверху / Л.И. Нарочницкая. – М.: «Госполитиздат», 1960. – 289 с.

35. Норден А. Уроки германской истории: К вопросу о политической роли финансового капитала и юнкерства. / А. Норден. - М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. - 296 с.
36. Оболенская С.В. Бисмарк в современной западногерманской буржуазной историографии // Ежегодник германской истории. 1984. – М., 1986. –С.175.
37. Очерки по новейшей истории Германии. 1890-1914 гг. / Лукин-Антонов Н. - М., Ленинград: Гос. изд-во, 1925. - 452 с.
38. Патрушев А.И. Германия в XX веке. Учебное пособие. / А.И. Патрушев. - М.: Дрофа, 2004. - 434 с.
39. Петряев К.Д. Очерки по истории Германии начала XX века (1900-1914 гг.) / К.Д. Петряев; отв. ред.: Гансов А.Я. – Одесса: ОГУ им. И.И. Мечникова, 1959. – 355 с.
40. Плато фон А. Объединение Германии - борьба за Европу. / Пер. с нем. -М.: РОССПЭН (Российская политическая энциклопедия), 2007.-511 с.
41. Прокопьев В.П. История германской государственности XIX-XX вв. / В.П. Прокопьев. - Калининград, 1985 - 323 с.
42. Россия и Германия. Вып. 3 / Отв. ред. Б.М. Туполев. / ИВИ РАН.- М.: Наука, 2004. – 186 с.
43. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX века. М.-Л.: «АН СССР», 1960. – 608 с.
44. Севрюкова А.О. Нарушение нейтралитета Бельгии Германией в 1914 году по донесениям российских посланников // Россия и Европа: Дипломатия и культура / Отв. ред. А.С. Намазова. М.: Наука, 2002. - 307 с.
45. Сементковскій Р.И. Князь Бісмарк. Його життя і державна діяльність. СПб., Изд. Ф. Павленкова. - 1895. – 342 с.
46. Сюдюков И. Отто фон Бисмарк - «Канцлер железа и крови» // День. - 2007.

47. Троян С.С, Троян П.С, Горечан Т.В. Отто фон Бісмарк: соціально - психологічний портрет на фоні німецької історії ХІХ століття. - Чернівці, 1994. – 438 с.
48. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за «место под солнцем»: Германская экспансия на Ближнем Востоке, в Восточной Африке и в районе Индийского океана в конце ХІХ - нач. ХХ вв. / Б. М. Туполев– М.: Наука, 1991. – 294 с.
49. Фокин С.В. Геополитическое измерение колониальной политики Германии / С.В. Фокин. -М.: «РАГС», 2005. – 424 с.
50. Фокин С.В. «Дранг нах Африка»: колониальная политика Германии (конец ХІХ-30-е годы ХХ века) / С. Фокин. - М.: Граница, 2003. - 167 с.
51. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны / Перев. с нем. А. Галкина, Е. Гнедина - М.: Издательство иностранной литературы, 1961. - 696 с.
52. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. / К. Хаусхофер. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
53. Чарний І.С. Початок колоніальної експансії Німеччини в Африці (1879-1885). М.: «Наука», 1970. – 526 с.
54. Черниловский З.М. История государства и права зарубежных стран. / З.М. Черниловский- М.: МАУП, 1996. - 365 с.
55. Чернов А.Б. Германская модель федерализма // Опыт европейского федерализма: История и современность. - М.: 2002.– 260 с.
56. Чубинський В.В. Бісмарк: Політична біографія. М.: «Думка», 1988. – 428 с.
57. Шнеерсон Л.М. На перепутье европейской политики. – Минск, 1984. – С.12 - 20.
58. Шульце Хаген Краткая история Германии / Пер. с нем. - М.: Издательство. «Весь Мир», 2004. - 256 с.

59. Юровська. М.І. Колоніальна політика капіталістичних держав (1870-1914) / «Просвещение». - М.: 1967. – 364 с.

III. Статті у періодичних виданнях

60. Баев В.Г. Политические и правовые взгляды канцлера Германии Бисмарка / В. Г. Баев // Государство и право. - 2008. - №6. - С. 88-94

61. Бубе М. Партії в Німеччині: історія та сучасні завдання // Оглядач - Observer. - 2004. - №5. - С. 109-120.

62. Оболенская С.В. Отто Бисмарк // Воросы истории. - 1999. -№1. – С. 117

63. Павленко Г. В. Бисмарк. Германская империя и уроки истории // Новая и новейшая история. - 1971. - №5.- С. 11-19.

64. Полонский Л. История Бисмарка в связи с историей его страны // Вестник Европы. – 1872. – №6. – С.583.

65. Практическая философия XIX века (Идеи, практические взгляды Бисмарка на войну и мир и практическое применение) // Вестник Европы. – 1873. – №1. – С. 203.

66. Хасанов В. Furor Teutonicus, або «Бісмарк, який пережив себе, але не свою велич» // Дзеркало тижня. - №38 (566). - 2005. - 1-7 жовтня.